

Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема

Терещенко Л.А.,

кандидат психологічних наук

Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України

В статті аналізуються девіантні стратегії поведінки дітей підліткового віку. Надається характеристика основних видів девіацій, їх психологічних проявів, аналізуються основні зміни в особистісному розвитку підлітка, які створюють підґрунтя для виникнення девіацій.

Ключові слова: соціальні норми, нормальна поведінка, девіантна поведінка, важковиховуваність, педагогічна занедбаність, соціальна занедбаність.

Актуальність проблеми дослідження

Особливої актуальності останнім часом набувають питання здорового способу життя молоді. В останні десятиріччя особливо гостро постала проблема соціально-дезадаптованої поведінки дітей та підлітків. Це й безвідповідальне ставлення до навчання, конфлікти з однолітками і дорослими, невиконання вимог дорослих, пропуски уроків, втечі з дому, бродяжництво, вживання наркотичних речовин, крадіжки, здирництво, бійки тощо.

Відсутність спеціальних знань і навичок здорового способу життя, а також своєчасних соціально-адаптивних стратегій поведінки у дорослої частини населення – батьків, вихователів, педагогів – не дозволяє надавати результативну виховну дію, психологічну та соціальну підтримку таким дітям.

Стрімке зростання кількості дітей і підлітків з асоціальною поведінкою і висока соціальна значущість проблеми характеризує вивчення даного питання як одного з центральних у сучасній психолого-педагогічній літературі.

Теоретичний аналіз проблеми.

Девіантна поведінка – один з видів поведінки з відхиленням, який пов'язаний з порушенням відповідних до віку соціальних норм і правил поведінки, характерних для мікросоціальних відносин (сім'я, школа) і малих статево-вікових соціальних груп.

Сутність девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи.

В основі відхилень в поведінці переважно лежить конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятих норм (психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо).

Як зауважує І. Кон, девіантну поведінку особистості можна поділити на дві великі категорії, а саме:

- поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, коли йдеться про наявність психопатології;
- поведінка, що порушує соціальні, культурні й правові норми.

Істотним показником девіантної поведінки виступає відхилення в ту чи іншу сторону з різною інтенсивністю і внаслідок різноманітних причин, від поведінки, яка визначається *нормальною*.

Нормальна або гармонічна поведінка характеризується:

1. Збалансованістю психічних процесів (на рівні властивостей темпераменту, типу вищої нервової діяльності).
2. Адаптивністю та самоактуалізацією (на рівні характерологічних особливостей).
3. Духовністю та самоактуалізацією (на особистісному рівні).

Так як норма поведінки базується на цих трьох основних характеристиках, так і девіації засновані на змінах, відхиленнях і порушеннях цих характеристик.

Для того, щоб оцінити типи (види) девіантної поведінки, необхідно з'ясувати, від яких саме норм суспільства вони можуть відхилятися.

Виділяють наступні суспільні норми: *правові, моральні, естетичні.*

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства, девіантна поведінка поділяється на шість типів (видів).

Види девіантної поведінки

1. *Деліквентна поведінка*
2. *Адиктивна поведінка*
3. *Патохарактерологічна поведінка*
4. *Проституція*
5. *Суїцидальна поведінка*
6. *Девіації, зумовлені гіперздібностями людини*

Метою даної статті є огляд науково-психологічних підходів до проблеми виникнення девіацій у дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу.

Перш ніж з'ясувати причини виникнення девіантної поведінки у дітей та підлітків, визначимо ознаки та прояви такої поведінки.

Основним проявом девіантної поведінки у дітей та підлітків є явище «важковиховуваності». Такий тип поведінки ще називають *антидисциплінарним*, а дітей – *важковиховуваними*. На думку О. Гонєєва та інших, саме слово важковиховуваність вказує на труднощі у вихованні, у

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013
формуванні особистості дитини, на її нездатність або небажання засвоювати педагогічні впливи і активно на них реагувати.

Важковиховувана дитина – це насамперед та дитина, яка чинить активний опір або протидію вихованню, висловлює недовіру до педагогів, проявляє негативізм до педагогічного процесу, провокує і створює передумови для конфліктних ситуацій.

Важковиховуваність може проявлятися:

- як результат вікової кризи розвитку дитини (невміння знайти індивідуальний підхід до дитини);
- як наслідок дефекту психічного і соціального розвитку;
- як наслідок педагогічних помилок, особливо при проявах самостійності дитини.

При подальшому поглибленні соціальної дезадаптації відбувається перехід до делінквентних, а згодом, і до кримінальних форм поведінки.

О. Змановський виокремлює наступні специфічні **ознаки девіантної поведінки:**

- Багаторазові, тривалі порушення норм, прийнятих суспільством;
- Різноманітні прояви соціальної дезадаптації, які викликають негативну оцінку з боку інших людей;
- Поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо).
- Результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим.

До психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносяться такі:

- Духовні проблеми, зокрема відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

- Деформацію ціннісно-мотиваційної сфери, несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переживання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;
- Емоційні проблеми: тривогу, депресію, переживання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, доказувати їх), ефективність тощо;
- Проблеми саморегуляції: неадекватність самооцінки і рівня домагань, недостатній розвиток рефлексії, самоконтролю, низький рівень адаптивних можливостей;
- Викривлення у когнітивній сфері: стереотипність, ригідність мислення, обмеженість або недостатній розвиток пізнавальної сфери, наявність забобонів;
- Негативний життєвий досвід: наявність шкідливих звичок, психічних травм, насильства, соціальної некомпетентності тощо.

Зовнішніми формами прояву девіантної поведінки є:

Демонстративні прояви: постійне бажання бути в центрі уваги, «вразити» оточуючих; швидкоплинна змінюваність емоційних станів (настроїв); яскравість емоцій та емоційних проявів; гнучкість, гарна пристосовуваність; комунікативність; розвиненість інтуїції; вразливість, навіюваність, залежність від впливу соціуму; егоцентризм (трактування ситуацій, виходячи з власних потреб); артистичність, здатність до перевтілювання; потреба постійно отримувати соціальне заохочення.

Депресивні прояви: перевага негативних емоцій; знижений тон переживань та демонстрації емоцій; всеохоплююче почуття нудьги та туги; зниження сили інтересів та вражень; тілесна в'ялість, коливання ваги;

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013

погіршення самопочуття (зниження апетиту, втрата ваги, безсоння тощо); загострення соматичних захворювань (головний біль, втомлюваність, сонливість тощо); неакуратне та байдуже ставлення до свого зовнішнього вигляду; постійне почуття самотності, непотрібності, провини та печалі; зменшення контактів, ізоляція від друзів та сім'ї; порушення увги, що впливає на якість виконання роботи; роздуми про смерть.

Агресивні прояви: поведінка базується на неконтрольованих спонуканнях, потягах; логічна оцінка вчинків не береться до уваги; погіршення самоконтролю; імпульсивність; запальність; впертість; почуття суперництва; яскраві прояви гніву, жорстокості, асоціальних вчинків; конфліктність; егоцентризм (людина задовольняє лише свої потреби та інтереси); підвищена збудливість, що призводить до частих скандалів та рукоприкладства.

Значними *симптомами порушень поведінки* вчені визнають наявність таких рис психічної незрілості: залежність від чужої думки та ситуації, нездатність активно впливати на неї, слабкість реакції на критику, невираженість власних вольових установок, слабкість самоконтролю, саморегуляції, поєднання інфантильності з афективною збудливістю, стійкий психологічний бар'єр з дорослими.

Причини виникнення девіантної поведінки особистості відбувається під впливом несприятливих соціально-економічних, політичних чинників та визначається біологічними, індивідуально-психологічними, соціальними, педагогічними причинами.

Негативні чинники, що зумовлюють девіантну поведінку дітей та підлітків:

- неблагополуччя в сім'ї (неповна сім'я, батьки – п'яниці, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя; безвідповідальність батьків за виховання дітей, їх психолого-педагогічна неграмотність; негативні приклади в моральній поведінці; брак доброти, сімейного затишку, любові до

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013
дітей, справжнього батьківського авторитету; прояви насильства, жорстокості; матеріальне неблагополуччя);

- низька педагогічна культура сім'ї (батько й мати працюють, освічені, інтелектуально розвинені, але матеріальний достаток проявляється у створенні для дітей "парникових" умов, що призводить до ослаблення внутрішніх сил особистості, матеріального перенасичення, всездозволеності, несформованості системи самовимог і самоконтролю);

- недостатній рівень виховної роботи у загальноосвітніх закладах (проявляється у перевантаженості програм навчальним матеріалом, який учень не може засвоїти, що породжує негативізм, опір, намагання «втекти» від навчальної діяльності, почуття власної неповноцінності; прояви негативізму з боку вчителів-вихователів до учнів з моральними вадами; недостатній рівень педагогічної культури вихователів; ізоляція, відсторонення від цікавих колективних справ тощо).

Негативні соціальні впливи, що грають дезсоціалізаційну роль у виникненні девіантної поведінки підлітків:

- прямі дезсоціалізаційні впливи чиняться з боку найближчого оточення, яке безпосередньо демонструє зразки асоціальної поведінки, антисупільних орієнтацій і переконань, коли діють антисупільні норми і цінності, групові приписи, зовнішні поведінкові регулятори, що спрямовані на формування особистості асоціального типу;

- непрямі дезсоціалізаційні впливи середовища полягають у відсутності необхідних умов для «запуску» провідних механізмів і засобів соціалізації, за допомогою яких здійснюється «трансформація» системи зовнішньої регуляції у внутрішню.

Кримінальний фактор виникнення девіантної поведінки:

- група підлітків, яка сформована поза соціально значущої діяльності, в умовах марного згаяння часу та ризикованих хуліганських занять. В таку групу, яка виявляється «каталізатором» злочинної поведінки

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013

неповнолітніх, підліток потрапляє в разі неможливості добитися успіху, відсутності позитивної діяльності, в якій підліток може реалізувати себе; в разі психологічного дискомфорту, що виникає як результат престижного невдоволення, відчуження від колективу, як це буває з «важкими» учнями внаслідок їх слабкої успішності, конфліктів з вчителями та однокласниками, що призводить до зниження референтної значущості підлітка та пошуків ним іншого кола спілкування.

Фактори які впливають на причини виникнення девіантної поведінки дітей та підлітків М. Галагузова та інші виділяють такі:

Соціально-економічні:

зниження життєвого рівня населення; майнове розшарування суспільства; обмеження можливостей соціально схвалених способів заробітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну; низький моральний рівень вихованості суспільства; знищення цінностей, особливо духовних; утвердження прагматизму й практицизму, байдужість до чужого горя і страждань; байдуже ставлення до різних проявів девіантної поведінки.

Соціально-педагогічні:

криза інституту сім'ї; зростання кількості сімей з конфліктним та асоціальним стилем виховання; проблеми, пов'язані з навчанням; конфлікти з вчителями; низький соціальний статус підлітка в учнівському колективі; слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді.

Соціально-культурні:

зниження морально-етичного рівня населення; поширення кримінальної субкультури; руйнація духовних цінностей; наростання неформальних молодіжних об'єднань в яких домінує культ сили; пропаганда ЗМІ західних стереотипів поведінки.

Психологічні:

акцентуації характеру; реакція емансипації; реакція групування; потяг до самоствердження; задоволення почуття цікавості; бажання виглядати

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013
дорослим; потреба змінити психічний стан в стресовій ситуації; інфантилізм; підвищений рівень тривожності.

Біологічні:

порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; вроджені психопатії; мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку; наслідки спадковості (розумово відсталі діти, дефекти мови, слуху, зору, фізичні, нервові зрушення тощо); вплив природного середовища (хімічні та радіаційні забруднення середовища тощо).

При відсутності повноцінної та своєчасної корекційної роботи у дитини виникає стан *педагогічної занедбаності* і сфера прояву її важковихованості розширюється.

Педагогічно занедбаною називають таку дитину, рівень вихованості якої виражається у несформованості важливих соціальних якостей особистості, актуальних для відповідного віку. Риси та якості педагогічно занедбаної дитини зумовлюють її неадекватні реакції на педагогічний вплив через недостатній розвиток волі, почуттів. Для цієї категорії дітей характерні хронічні відставання з різних навчальних предметів, інтенсивний опір педагогічним впливам, негативне ставлення до навчання, різні асоціальні прояви (пропуски уроків, конфлікти з учителями і однокласниками, набуття шкідливих звичок тощо).

Педагогічна занедбаність може бути не тільки наслідком, але й джерелом важковихованості, що посилює її і зумовлює появу *соціально занедбаних дітей – неповнолітніх, у яких відсутні професійна спрямованість, корисні навички й уміння, різко обмежена сфера соціальних інтересів.* Для них характерне глибоке відчуження від сім'ї та школи, а їх формування і соціальний розвиток відбуваються під впливом асоціальних підлітків та їх груп, їм властиві серйозні соціальні відхилення (бродяжництво, наркоманія, алкоголізм, правопорушення, аморальна поведінка тощо).

Соціальна та педагогічна занедбаність тісно взаємопов'язані з важковиховуваністю, взаємодоповнюють і поглиблюють одне одного, при певних умовах призводять до правопорушення неповнолітніх, що в соціальній педагогіці класифікується як *делінквентна поведінка* (від лат. *delinquens* – правопорушник) – різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

Зміст профілактики девіантної поведінки підлітків:

- правова освіта, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблем (лекції, кіно-відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «рівний-рівному», соціальна реклама);
- надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування);
- надання кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «Телефон довіри» тощо);
- соціально-педагогічна допомога сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, сім'ям з проблемними дітьми (сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей);
- соціальний захист і реабілітація дітей з девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення або обмеження батьківських прав, фостерінг);
- сприяння зайнятості населення, особливо - представників соціально-вразливих груп та груп ризику (центри зайнятості і працевлаштування, громадські роботи);
- створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики);

- соціально-психологічні тренінги (дають змогу краще пізнати себе, підвищити впевненість у собі, розвинути комунікативні якості, вміння вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки);
- навчання на рівних (підготовка волонтерів з числа підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, у тому числі під час неформального спілкування). Цей метод дає можливість подолати упереджене ставлення молоді аудиторії до профілактичної інформації.

Список використаних джерел:

1. Баранов В.В., Похлебін І.О. Дослідження автобіографії девіантного підлітка як один з прийомів вивчення його десоціалізації / В.В. Баранов, І.О. Похлебін // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №9. – С. 43-45.
2. Візир Т.М. Здоровий спосіб життя / Т.М. Візир // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №5. – С.44-47.
3. Гонеев А.Д., Лифинцева Н.И., Ялпаева Н.В. Основы коррекционной педагогики: Учеб.пособие для студ.высш.пед.учеб.заведений / Под ред. В.А.Сластенина. – М.: Академия, 1999. – 280 с.
4. Егоров А.Ю., Игумнов С.А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. / А.Ю.Егоров, С.А. Игумнов – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
5. Киричук В.О. Неповнолітні у пенітенціарній системі / В.О. Киричук // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №2 – С. 41-42.
6. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Ц.П. Короленко // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. – 1991. – №1. – С. 8-15
7. Кручок В. Дитяча злочинність – прояв бездоглядності / В. Кручок // Юридичний вісник України. – 2000. – 8-14 червня (№23). – С. 9

8. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика схильності до алкоголю та наркотиків і психокорекційна робота з підлітками групи ризику / Н.Ю. Максимова // Практична психологія та соціальна робота. – №2 – 2002. – С. 2-4.
9. Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н.Ю. Максимова, С.В. Толстоухова. – К – 2000. – 200 с.
10. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова – М. – 2001. – 480 с.
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. – Академвидав. – 2003. – 447 с.
12. Оржеховська В.М. Про концепцію превентивного виховання дітей і молоді / В.М. Оржеховська // Практична психологія та соціальна робота. – №3 – 2001. – С.8-9.
13. Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М.А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС. – 2000. – 416 с.
14. Тренінг психокорекції девіантної поведінки підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – 31 – С. 20-22; №2. – С. 16-17.
15. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л.Б. Шнейдер – М.: Академический Проект; Трикста, 2005. – 336 с.

In the article of analyzing deviant strategies of conduct of children of teens. Description of basic types of deviancy is given, their psychological displays, basic changes are analysed in personality development of teenager, what create subsoil for the origin of deviancy.

Keywords: social norms, normal conduct, deviantna conduct, vazhkovikhovuvanist', pedagogical neglect, social neglect.

В статье анализируются девиантные стратегии поведения детей подросткового возраста. Дается характеристика основных видов девиаций, их психологических проявлений, анализируются основные изменения в

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013
личностном развитии подростка, которые создают почву для появления девиаций.

Ключевые слова: *социальные нормы, нормальное поведение, девиантное поведение, сложновоститываемость, педагогическая запущенность, социальная запущенность.*

РЕФЕРАТ

Терещенко Л.А. Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема

Девіантна стратегія взаємодії здобуває все більші масштаби. Сформована в Українському суспільстві традиція боротьби з наслідками не вирішує проблеми належним чином. Боротьба з наслідками вимагає величезних витрат: фінансових, моральних, фізичних. Саме по собі рятування від алкогольної, тютюнової, або наркотичної залежності ще не означає повне зцілення. Нажаль недооцінюється руйнівний характер загальних для усіх видів афективної поведінки механізмів, в основі, яких лежить прагнення відходу від реальності. Ці механізми не зникають із зняттям залежності. Позбувшись від однієї залежності людина може виявитись у владі іншої тому, що незмінними залишаються способи взаємодії із середовищем. Молоде покоління запозичує ці зразки, а особливо підлітки. Утворюється замкнуте коло з якого вийти не просто.

Девіантна поведінка підлітків – явище розповсюджене. Але приділяти увагу потрібно не тільки вкрай важким формам цього явища великої уваги вимагають до себе ті, чий відхід від реальності поки, що не знайшов свого яскравого вираження, хто тільки починає засвоювати девіантні патерни у важких зіткненнях з вимогами середовища, хто потенційно може виявитись притягнутим у різні види девіантної реакції.

Профілактика девіантної поведінки особливо значима у підлітковому віці. По-перше це не легкий період кризового розвитку, що відбиває не тільки

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013

суб'єктивні явища процесу становлення, але й кризові явища суспільства. А по-друге – саме у підлітковому віці починають формуватися дуже важливі якості особистості звернення до яких могло б стати однією із найважливіших складових профілактики девіацій. Це такі якості як: прагнення до розвитку і самосвідомості, інтерес до своєї особистості та її потенціалів, здатність до самопостереження тощо.

Дане дослідження, в перспективі, дає нам змогу правильно побудувати профілактичну роботу орієнтуючись на обізнаності та відношенні підлітків до девіацій, алкогольних напоїв, тютюнових та наркотичних виробів, правопорушень тощо.